

УДК 342. 26

DOI: 10.32751/2617-5967-2022-02-09

Марцеляк О.В.

*доктор юридичних наук, професор
професор кафедри конституційного права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

Шамрай В.В.

*доктор юридичних наук, доцент
доцент кафедри конституційного права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ФІНАНСУВАННЯ ВИБОРІВ ДЕПУТАТІВ НАЦІОНАЛЬНИХ ПАРЛАМЕНТІВ ТА УКРАЇНСЬКЕ ВИБОРЧЕ ЗАКОНОДАВСТВО

В статті досліджується порядок фінансування виборчої кампанії по виборах народних депутатів України у порівнянні з зарубіжною практикою фінансування парламентських виборів. Акцентується увага на вироблених світовою спільнотою міжнародних стандартах у цій сфері і на необхідності удосконалення національного законодавства по цьому питанню.

Ключові слова: *вибори, виборча кампанія, фінансування виборів, суб'єкти виборчого процесу, міжнародні стандарти виборів.*

The article examines the procedure for financing the election campaign for the elections of people's deputies of Ukraine in comparison with the foreign practice of financing parliamentary elections. Attention is focused on international standards developed by the world community in this area and on the need to improve national legislation on this issue.

Keywords: *elections, election campaign, election financing, subjects of the election process, international election standards.*

Згідно з досвідом проведення парламентських виборів успіх у виборчій кампанії учасників виборчих перегонів багато в чому залежить від фінансування передвиборної агітації. Ресурсне забезпечення виборчого процесу становить важливу його складову, без якої неможливе проведення самих виборів. Фінансування виборів становить їх матеріальну основу, і дуже важливо щоб воно здійснювалося з дотриманням принципу законності, який у фінансово-матеріальному розрізі означає: «створення належних і необхідних у площині критеріїв демократії умов для прозорого, публічного, відкритого для громадськості й доступного для громадського і державного контролю процесу витрачання спеціально призначених і прямо визначених законом джерел покриття видатків на реалізацію всіх передбачених Виборчим Кодексом та іншим виборчим законодавством України виборчих процедур, на використання відповідної матеріально-технічної бази (приміщень, інвентаря,

оргтехніки тощо)” [1, с. 278]. Недотримання принципу законності фінансування виборчої кампанії має наслідком невизнання результатів виборів, нелегітимність обраного представницького органу. Усе зазначене, незважаючи на те, що цією проблематикою займалися такі науковці як Ю. Ключковський, Н. Богашева, О. Богашов, В. Нестерович, В. Шаповал, М. Баймуратов та цілий ряд інших вітчизняних правників, свідчить про актуальність дослідження цього питання. Особливої уваги потребує аналіз зарубіжної практики фінансування парламентської виборчої кампанії. Це складає мету нашого дослідження.

Правове закріплення порядку здійснення фінансування виборів парламентаріїв має складну й структуровану систему. У зарубіжній виборчій практиці існують різноманітні підходи щодо фінансування виборчої кампанії. У ряді країн виборче законодавство або забороняє державі виділяти кошти на виборчу кампанію, і вона здійснюється тільки за рахунок виборчих фондів партій (блоків) – суб’єктів виборчого процесу (Казахстан, Польща, Естонія) [4, с. 210], або прямо не регулює ці питання, хоча держава здійснює фінансування виборів, виходячи з приписів бюджетних та інших фінансових законів чи нормативних актів про статус політичних партій (Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Нідерланди та інші). При цьому фінансування виборів охоплює собою, по-перше, фінансування організації виборів, тобто фінансування діяльності державних органів, в компетенцію яких входить здійснення реєстрації виборців (підготовки списків виборців) та інші дії, спрямовані на реалізацію громадянами свого виборчого права, по-друге, це фінансування самої виборчої кампанії в плані фінансування виборчої агітації партій (блоків), окремих кандидатів у депутати.

Слід сказати, що відмова від державного фінансування виборів або їх часткове фінансування з боку держави сприяє значній економії коштів державного бюджету країни, це також має наслідком мобілізацію всіх сил учасників виборчих перегонів на вміння вести передвиборну агітацію, знайти зв’язок з виборцями, розробити та належним чином розрекламувати свою передвиборну програму. Проте державне фінансування виборчої кампанії покликане хоча б мінімальною мірою урівняти можливості кандидатів і партій – учасників виборчих перегонів. Окрім цього, виділення державних коштів на вибори пояснюється суспільною важливістю виборчої кампанії для життєдіяльності демократичної держави.

З урахуванням цих чинників 8 квітня 2003 р. на 835-й зустрічі Комітет Міністрів Ради Європи прийняв Рекомендації про загальні правила проти корупції у фінансуванні політичних партій і виборчих кампаній. Дані Рекомендації встановлюють загальні умови фінансування виборчої кампанії та суб’єктів виборчого процесу. Об’єктами фінансового забезпечення цим документом визначаються політичні партії і кандидати на виборах; суб’єктами можуть виступати: 1) державна й інша публічна влада; 2) приватні особи; 3) юридичні особи; 4) іноземні донори [7].

Зовнішнє (непартійне) фінансування партій згідно з Рекомендаціями відбувається через пожертви, під якими розуміється “будь-який свідомий акт дарування переваг економічним або іншим способом політичній партії”. У Рекомендаціях Комітету Міністрів пропонується надати державі значні повноваження у фінансуванні політичних партій. Насамперед держава повинна забезпечити дотримання таких умов у регулюванні інституту пожертв: а) публічність пожертв, зокрема, що стосується пожертв, які перевищують встановлену межу; б) можливість встановлення правил, що обмежують вартість (розмір)

пожертв політичним партіям; в) вжиття заходів щодо запобігання обходу встановлених меж (розмірів) пожертв [7].

Інша група державних повноважень пов'язана з безпосередньою підтримкою політичних партій. Відповідно до Рекомендацій, держава повинна забезпечити підтримку політичним партіям, яку характеризують такі моменти: 1) державна підтримка має бути обмежена “розумними внесками”; 2) державна підтримка може бути фінансовою (тобто вона може бути і не фінансовою, проте в Рекомендаціях дана норма не розшифровується); 3) розподіл державної підтримки має спиратися на “цільові, справедливі і розумні критерії”; 4) державна (як і приватна) підтримка не має суперечити незалежності партій.

Рекомендації [7] наділяють державу також значними контрольними повноваженнями щодо фінансування політичних партій. Так, відповідно до ст. 5 Рекомендацій, держава забезпечує такі вимоги до фінансування партій юридичними особами: а) щоб пожертви юридичних осіб політичним партіям реєструвалися в книгах і рахунках юридичних осіб; б) щоб акціонери або будь-який інший індивідуальний член юридичної особи були поінформовані про пожертви; в) держава повинна вживати заходів, спрямованих на обмеження, заборону або інше суворе регулювання пожертв від юридичних осіб, які забезпечують товарами або послугами будь-які державні служби; г) держава повинна заборонити юридичним особам, підконтрольним державі або іншим публічним владам, робити пожертви політичним партіям. Перелічені положення стосовно політичних партій Рекомендації вживають і до кандидатів та вибраних посадових осіб в режимі *mutatis mutandis* (з необхідними змінами). Таким чином, Рекомендації Комітету Міністрів ставлять під контроль держави не лише пожертви політичним партіям, а й “всім організаціям, які пов'язані, безпосередньо або опосередковано, з політичною партією або іншою організацією, що перебуває під контролем політичної партії”.

Щодо іноземних донорів, то Рекомендації не містять зобов'язуючих норм, залишаючи державам широке поле маневру: “Держави повинні конкретно обмежити, заборонити або інакше врегулювати пожертви від іноземних донорів.”

До позитивів документа Комітету Міністрів слід віднести також встановлення механізмів прозорості у фінансуванні суб'єктів виборчого процесу. Зокрема, держава наділяється повноваженнями вимагати детальних звітів, що містять усі витрати – прями і непрямі – на виборчі кампанії, що стосується кожної політичної партії, кожного списку кандидатів і кожного кандидата [2, с. 36-37].

Виходячи з цих Рекомендацій, сьогодні державні субсидії передвиборної агітації мають місце у більшості країн світу і розглядаються як одне з паралельних джерел її фінансування. Вони можуть надаватися як у грошовій, так і в інших формах: безоплатне пересилання анкетних листів, реклама за державний кошт (зменшення платежів за рекламні щити, виготовлення та розміщення агітаційних плакатів, надання на безкоштовній основі ефірного часу на державному телебаченні та радіо), проведення передвиборних заходів в приміщеннях урядових установ і т. ін. Зокрема, в Литві держава бере на себе фінансування наданого учасникам виборчих перегонів ефірного часу на радіо та телебаченні, виготовлення передвиборних плакатів в одномандатних округах, публікацію партійних списків кандидатів у депутати, програм партій в національних та місцевих державних засобах масової інформації. В Албанії державне фінансування виборів здійснюється через Міністерство фінансів у обсязі, визначеному ЦВК. 10% з цієї суми розподіляється між партіями – учасницями виборчого процесу; 30% суми – порівну між партіями,

представленими в Асамблеї Албанії; 60% – між партіями, які отримали місця в Асамблеї за результатами останніх виборів пропорційно до кількості голосів, отриманих партіями на свою підтримку. Партії, які отримали менше 2,5% голосів, зобов'язані повернути до державного бюджету отримані кошти. Ці кошти розподіляються між партіями, що отримали понад 2,5% голосів виборців, пропорційно до кількості отриманих голосів. В Ірландії для потреб виборчої кампанії безоплатно надаються приміщення шкіл. У Великій Британії держава надає споруди для проведення передвиборних заходів (зборів) і здійснює за державний кошт розсилку кожному виборцю виборчих бюлетенів.

Зазвичай при державному фінансуванні виборчої кампанії партіям покриваються їх виборчі затрати уже після виборів (Італія, Канада, Фінляндія, Швеція та цілий ряд інших країн), інколи при цьому враховуються результати голосування. Наприклад, в Італії державна фінансова допомога надається тільки тим політичним об'єднанням, які висунули своїх кандидатів більш ніж у 2/3 виборчих округів і хоча б в одному з них набрали виборчу квоту (тобто добилися обрання свого кандидата), а в масштабі всієї країни отримали не менше 300 тисяч голосів чи не менше 2% голосів виборців, що взяли участь у виборах. Із загальної суми фінансування 20% надається усім таким політичним силам порівну, а решта – пропорційно числу голосів, поданих за кандидатів відповідного політичного об'єднання (причому розрахунок проводиться уже через місяць після виборів) [6, с. 353]. У Чехії партії, які не зуміли на двох виборах підряд провести своїх кандидатів у парламент, не отримують державних субсидій, а кожна партія, яка отримала більше 2% голосів виборців, одержує 15 крон за кожний голос.

Існує державне відшкодування партіям і у ФРН. При цьому у цій країні фінансування виборів здійснюється через фінансування партій. У 60-ті й 70-ті роки ХХ ст. партії отримували з бюджету кошти в порядку державного фінансування. Значну частину цих коштів вони витрачали на вибори. У 1966 р. Федеральний конституційний суд ФРН визнав такий підхід неконституційним і як такий, що суперечить вільному і відкритому волевиявленню народу. Однак після цього рішення партії не тільки не перестали отримувати державні кошти, а фактично їх розмір збільшився, що обґрунтовувалося тим, що це не фінансування партій, а відшкодування витрат, які партії понесли під час виборчої кампанії. Зазначений підхід отримав законодавче визнання в Законі про політичні партії 1968 р., частина 1 параграф 18 якого закріпила: “Витрати, необхідні для проведення звичайної виборчої кампанії, повинні відшкодуватися партіям, що висунувають своїх кандидатів на федеральних виборах.” Загальна сума витрат на вибори визначалася шляхом помноження кількості виборців на п'ять німецьких марок. Однак державні гроші отримували не всі партії, що брали участь у виборах, а тільки ті, які набирали не менше 0,5% дійсних голосів, поданих за партійні списки. Таким чином, розмір відшкодування визначався не фактичними витратами на виборчу кампанію, а кількістю отриманих партією голосів на виборах. Кошти виплачувались після виборів, хоча Закон дозволяв і авансування, тобто виплату частини грошей у розмірі до 60% до початку виборчої кампанії за умови, що надлишкові суми будуть повернуті державі.

Проте зазначений порядок було змінено наприкінці 1993 р. новою редакцією Закону про політичні партії, який набрав чинності з 1 січня 1994 р. Зазначеним законом визнано схему фактичного використання партіями отриманих із бюджету коштів не тільки на вибори, а й на загальнопартійну діяльність. Це пояснюється тим, що політичні партії є обов'язковим фактором конституційного життя країни, посередником між державою та

суспільством. Щоправда, при цьому запроваджено так звану абсолютну межу державного фінансування на всі партії, яка щорічно становить 230 млн. німецьких марок. Із цієї суми партії щорічно отримують: по одній марці на кожний дійсний голос виборця, отриманий за партійний список або по одній марці на кожний дійсний голос виборця, отриманий в одномандатному виборчому окрузі, якщо в цьому регіоні (землі) не допущено до участі у виборах земельний список даної партії (при цьому перші п'ять мільйонів голосів виборців оцінюються вище – 1,3 марки кожний голос, що дещо поліпшує становище порівняно невеликих політичних сил).

Право на отримання державних коштів мають партії, які за наслідками останніх виборів набрали до Європарламенту чи бундестагу ФРН не менше 0,5% або на земельних виборах не менше 1% дійсних голосів виборців за партійні списки, чи отримали на таких виборах не менше 10% дійсних голосів в одномандатному виборчому окрузі. Законом запроваджено також верхню межу державного фінансування партії, яка визначається сумою власних доходів партії. Цей захід спрямований проти утриманства партій з боку держави, активізації їх роботи з громадянами щодо надання з їх боку матеріальної та організаційної допомоги партіям [4, с. 8-10].

У Болгарії ті політичні сили, за які проголосували не менше 50 тисяч виборців на виборах депутатів Великих народних зборів, мають право отримати авансом 50% від суми, передбаченої в бюджеті на фінансування виборчої кампанії, а решта можуть розраховувати на короткотермінові безпроцентні кредити. При цьому партії-переможниці виділяють додаткові суми на відшкодування витрат [8, с. 396]. Французьке законодавство передбачає фінансування державою затрат на друкування виборчих бюлетенів, плакатів та інших передвиборних матеріалів тільки тих кандидатів, які отримали не менше 5% голосів виборців [6, с. 352].

Взагалі, національним виборчим законодавством передбачений змішаний порядок фінансування виборчої кампанії: витрати на підготовку і проведення виборів народних депутатів України здійснюються як за рахунок коштів Державного бюджету України, виділених на підготовку та проведення виборів депутатів, так і коштів виборчих фондів партій та кандидатів у депутати, які зареєстровані Центральною виборчою комісією. Слід зазначити, що цей перелік джерел фінансування видатків на проведення виборів народних депутатів України є вичерпним, і фінансування передвиборних агітаційних заходів чи матеріалів з інших джерел забороняється.

Фінансове забезпечення підготовки і проведення виборів депутатів за рахунок коштів Державного бюджету України передбачається окремим рядком у законі про Державний бюджет України (їх обсяг) та здійснюється Центральною виборчою комісією, яка є головним розпорядником цих коштів. Самі ж кошти перераховуються Центральній виборчій комісії Державним казначейством України у триденний строк з дня оголошення про початок виборчого процесу.

У межах цих коштів відповідно до затверджених Центральною виборчою комісією кошторисів видатків, передбачених на підготовку і проведення виборів, здійснюються витрати на підготовку і проведення виборів депутатів, у тому числі на друкування інформаційних плакатів, на оплату публікації в засобах масової інформації передвиборних програм партій та кандидатів у депутати, часу мовлення на радіо і телебаченні та витрати на окружні і дільничні виборчі комісії (майновий найм (оренду) приміщень виборчих комісій, закупівлю товарів, робіт, послуг, оплату використання матеріально-технічних

засобів і оплату праці членів комісії).

Друге важливе джерело фінансування передвиборної агітації становлять виборчі фонди партій і окремих кандидатів у депутати, кошти яких мають спеціальне цільове призначення, спрямоване на фінансування передвиборної агітації, і витрачання коштів з рахунку виборчого фонду на інші цілі забороняється. Партія, кандидати у депутати – суб'єкти виборчого процесу для фінансування своєї передвиборної агітації зобов'язані утворити виборчий фонд, який формується за рахунок власних коштів партії (партій, що входять до виборчого блоку), а також добровільних внесків фізичних осіб (далі – добровільний внесок).

Наприклад, у Болгарії на розміри внесків існують обмеження: вони не можуть бути більше 10000 левів для фізичних осіб і 30000 – для юридичних. Забороняється фінансування виборчої кампанії анонімним особам, іноземним громадянам та юридичним особам, спільним підприємствам з часткою іноземного капіталу більше ніж 25%, а також підприємствам, у яких 50% капіталу належить державі. У Вірменії внесок фізичної особи не може перевищувати 50 мінімальних заробітних плат, юридичних осіб – 150, партій – 2000, кандидатів – 1000 мінімальних заробітних плат. Забороняється брати участь у фінансуванні виборчих кампаній органам державної влади та місцевого самоврядування, бюджетним установам, іноземним фізичним та юридичним особам, особам без громадянства, підприємствам з часткою держави у статутному фонді, підприємствам з часткою іноземного капіталу в статутному фонді більше 30%, благодійним і релігійним організаціям, міжнародним організаціям. Внески зазначених суб'єктів перераховуються до державного бюджету. Відповідно до польського виборчого законодавства не мають права фінансувати передвиборну агітацію: 1) фізичні особи, що не проживають на території Польщі, крім польських громадян, які мешкають за кордоном; 2) іноземні громадяни, які проживають на території Польщі; 3) юридичні особи, а також забороняється організувати публічні збори пожертв.

Грузинським законодавством заборонено фінансувати вибори іншим державам, іноземним фізичним й юридичним особам, особам без громадянства, міжнародним організаціям, некомерційним юридичним особам, релігійним організаціям, юридичним особам, що здійснюють підприємницьку діяльність і мають державну частку в статутному фонді. Французький виборчий кодекс передбачає, що кандидат не може отримувати матеріальну допомогу від іноземної держави, іноземних юридичних і фізичних осіб, а також від юридичних осіб публічного права (місто, комуна), казино, клубів та ігрових закладів. У США згідно із законом 1974 р. про федеральні виборчі кампанії фізичні особи не мають права фінансувати окремого кандидата на федеральних виборах більше ніж на 1 тис. доларів. Анонімна пожертва на підтримку кандидата не може перевищувати 200 доларів, якщо вона вища, то прізвища жертвувачів повинні бути обнародовані. Щоправда, в тих штатах, де відбувається декілька видів виборів (висування, попередні вибори і загальні вибори), сума може бути збільшена втричі. Особи не мають права також фінансувати виборчу кампанію політичних партій більше ніж на 25 тис. доларів на рік (20 тис. доларів в рік одній політичній партії і 5 тис. доларів іншій). Порушники цих правил караються штрафами, прізвища винних політичних діячів публічно оголошуються, і часто їм забороняється балотуватися на наступних виборах. Юридичні особи можуть здійснювати більші пожертви. Забороняється фінансувати передвиборну кампанію в США іноземним громадянам, міжнародним організаціям, іноземним державам, компаніям, частка

зарубіжного капіталу в яких становить 25-30% [6, с. 209], а також вітчизняним корпораціям та профспілкам.

У Литві не дозволяється здійснювати фінансування виборів органам державної влади та місцевого самоврядування (подарунки та готівка), підприємствам з часткою держави у статутному фонді більше ніж 50%, іноземним приватним й юридичним особам. Анонімні пожертви не повинні перевищувати встановлений мінімум (приблизно 25 дол. США).

У Румунії виборчим законодавством не передбачено жодних обмежень щодо фінансування виборів, натомість вони регламентовані Законом про політичні партії. Зокрема, ним закріплені обмеження: а) за суб'єктами: органи державної влади, державні установи й організації, підприємства з переважною часткою держави у статутному фонді, іноземні фізичні та юридичні особи; б) за розміром: сума річних внесків фізичних осіб на підтримку статутної діяльності партій не може перевищувати 200 мінімальних заробітних плат, юридичних осіб – 500 мінімальних заробітних плат, анонімні внески не можуть перевищувати 20% суми, виділеної державою на підтримку діяльності партії у попередньому році (у разі, якщо анонімні пожертви перевищують 15 мінімальних заробітних плат, вони підлягають декларуванню).

Окрім зазначених обмежень щодо суб'єктів фінансування виборчої кампанії та розмірів їх внесків, у ряді країн передбачені також обмеження щодо розміру самого виборчого фонду. Верхня межа фінансових витрат політичних партій на виборчу кампанію встановлюється, як правило, законодавством більшості країн (Канада, Кіпр, Литва, Молдова та ін.). Наприклад, у Болгарії розмір виборчого фонду не може перевищувати 1000000 левів для партій, 2000000 левів – для блоків та 200000 левів – для ініціативних комітетів. У Вірменії виборчий фонд встановлюється у розмірі 5000 мінімальних заробітних плат для окремих кандидатів й 60000 мінімальних заробітних плат – для партій; у Литві 50 середніх заробітних плат – для кандидатів в одномандатних виборчих округах та 1000 середніх заробітних плат – для партій у багатомандатних виборчих округах; у Молдові 1000000 лей – для партій та виборчих блоків й 30000 лей – для незалежних кандидатів. В Угорщині – 1000000 форинтів; у Словаччині – 12000000 крон. В Австралії витрати на вибори кандидата в Сенат не повинні перевищувати 1000 австралійських доларів, а в палату представників – 500 доларів. Ці кошти можуть бути використані на оголошення, радіо- та телевізійну рекламу, канцелярські приналежності, оплату телефонних переговорів, оренду приміщень і т. ін [9].

У ряді країн верхні ліміти виборчого фонду визначаються кількістю виборців. Так, у Македонії він становить 15 динарів x на кількість виборців в окрузі, в Боснії і Герцеговині – 1 конвертована марка x на кількість зареєстрованих виборців. У Польщі розмір виборчого фонду обмежується двома видами лімітів витрат: 1) окружний ліміт (у разі реєстрації кандидатів в одному окрузі) – вираховується за формулою: кількість зареєстрованих виборців в цілому по країні : 560 x кількість мандатів для округу x на 1 злотий; 2) ліміт по декількох округах (у разі реєстрації кандидатів у декількох округах) дорівнює сумі окружних лімітів, вирахованих за вищевказаною формулою. У лімітах витрат враховуються також витрати третіх осіб, які фінансували виборчу кампанію кандидатів від власного імені та за власний рахунок (відповідна інформація має бути у звіті). У Румунії існує дещо подібний модифікований варіант, коли розмір виборчого фонду визначається за формулою: 150 мінімальних заробітних плат x на кількість кандидатів у списку партії [2, с. 114-119].

Відповідно до Виборчого Кодексу України [3] виборчий фонд партії формується за рахунок:

- її власних коштів; коштів кандидатів у депутати, включених до виборчих списків партії; добровільних внесків осіб, які відповідно до Закону України "Про політичні партії в Україні" мають право здійснювати внески на підтримку партій.

Обмеження у розмірах фінансування фондів передбачені статтею 150 та 151 Виборчого кодексу України, де зазначено, що розмір власного виборчого фонду кандидата не може перевищувати чотирьох тисяч розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої на 1 січня відповідного року, а розмір виборчого фонду партії, кандидати у депутати від якої зареєстровані в загальнодержавному окрузі, не може перевищувати дев'яноста тисяч розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої на 1 січня відповідного року [2].

Вважаємо, що в Україні слід врахувати зарубіжну виборчу практику і також розширити перелік осіб, які не мають права фінансувати вітчизняну виборчу кампанію за рахунок іноземних держав, державних підприємств, організацій, установ, підприємств, з часткою держави чи іноземного капіталу в статутному фонді більше ніж 25%, благодійних, релігійних, міжнародних організацій і т. ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андреева Г.Н. Конституционное право зарубежных стран: Учебник. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. 656 с.
2. Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування / За заг. ред. Радченка Є.В. – К.: Факт, 2003. 258 с.
3. Виборчий кодекс України : Закон України № 396-IX від 19.12.2019 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#n4127>.
4. Колюшин Е.И. Право и финансирование выборов. Научно-практическое пособие. – М.: Юрид. лит., 1998. 192 с.
5. Коментар Закону України «Про вибори народних депутатів України» / За заг. ред. А.І. Мартинюка. – К.: Юридична думка, 2006. 704 с.
6. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник. В 4-х т. Т. 1-2. / Отв. ред. Б.А. Струшин. – М.: Изд-во БЕК, 1996. 353 с.
7. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи від 08.04.2003 Rec 2003(4) «Про загальні правила боротьби з корупцією при фінансуванні політичних партій та виборчих кампаній» // Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права : Матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. – Вид. 2-е, випр. і доповн. – К., 2009. – С. 481–485.
8. Сравнительное конституционное право. – М.: Издательская фирма «Манускрипт», 1996. 450 с.
9. Фінансування політичних партій та виборчих кампаній. Довідник з фінансування політичної діяльності / International Institute for democracy and Electoral Assistance. – 2016. – С. 105. – <http://www.idea.int/sites/default/files/publications/funding-of-politic>